

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1980. - *The church seen from south-east.*

HALDUM KIRKE

SABRO HERRED

Biskop Peder Vognsen overdrog 14. november 1203 Haldum kirke til Århus domkapitel »ad vestitum prebendariorum«, dvs. til kannikernes beklædning.¹ Senere var kirken inkorporeret (sml. s. 1366f.) i et af de gamle bordpræbender, det fjerde, som havde navn efter kirken.² Haldum præbende var fra o. 1600 og indtil domkapitlets opløsning annekeret domprovstiet, hvis skiftende indehavere besad patronatsretten over kirken og reviderede dens regnskaber.³ Kongen skødte 25. september 1661 patronatsretten til Mogens Friis,⁴ og ved grevskabet Frijsenborgs oprettelse 1672⁵ blev kirken indlemmet heri (jfr.

vindfløj, alterkalk og -disk). Den overgik til selveje 1. januar 1922. - Tidligere var Haldum sammen med Hadsten *anneks* til Vitten. 1972 lagdes Haldum og Vitten til Grundfør pastorat.

Kirken ligger højt på et bakkeudløb øst for landsbyen, og tårnspiret syner viden om. Terrænet falder stærkt mod vest, ned mod byen og den trafikerede landevej, mindre mod syd og nord. To *gravhøje*, henholdsvis øst og syd for

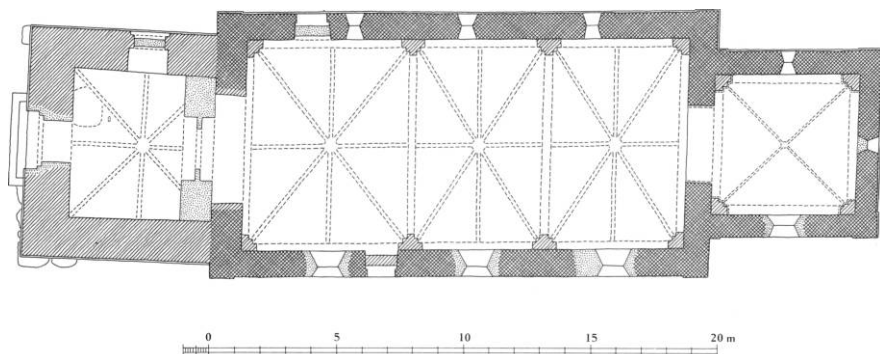

Fig.2-3. Plan 1:300 og tværsnit af skib 1:150. Målt af Jens Hougaard og Jørgen Viemose 1970, tegnet af Flemming Beyer 1981. - Ground-plan 1:300 and cross section of nave 1:150.

kirkegården, var sløjfet inden 1898.⁶ Den store, rektangulære kirkegård blev 1922⁷ udvidet mod øst og syd; det østligste afsnit henlå 1980 i græs.

Kirkegårdens hegn og indgange. Kirkegården omgives af lave, bevoksede markstendiger og elmetræer, der i øst står inden for diget. I syd er der en hybenhæk og i vest et syrékrat. Hovedindgangen i norddiget er en køreport med fløje af trætræmmer, ophængt i svære, tårnagtige kampestenspillere, som er afdækket med cementtag (sml. Hadsten). 1862 stod på samme sted en muret og teglhængt *portal*,⁷ 1814 kaldet »ligporten».⁸ En lille fodgængerlåde i vest er fæstnet i kampestensdiget; herfra fører en støbt trappe ned til landevejen og landsbyen. Synet beklagede 1819,⁸ at kirkegården ikke holdtes i

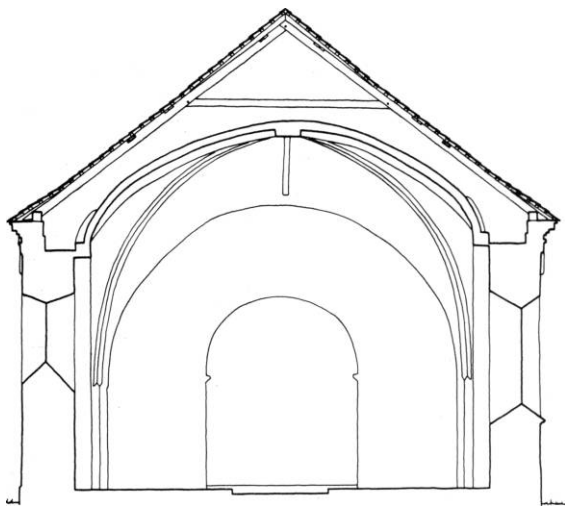
fred: »børn leger derpå, da låger og porte står åbne, hvorved mange ruder går itu«.

Et nyromansk *ligkapel*, nordøstligt på kirkegården, er fra o. 1926⁷ opført i blank mur og tækket med skifer (sml. Vitten og Hadsten).

Den anselige *kirke* består af romansk kor og skib, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et tårn i vest. Ved en omfattende istandsættelse 1865 fik tårnet sit nuværende spir, og underetagen indrettedes som forhal til erstatning for det samtidigt nedrevne, senmiddelalderlige våbenhus på skibets nordside. Orienteringen er omtrent solret.

Den velproportionerede frådstenskirke, der er herredets største romanske anlæg, stod sandsynligvis færdig en årrække før biskop Peder Vognsen 1203 skænkede »kirken med gården« til Århuskannikerne.¹ Den har træk fælles med nabokirken i Grundfør (s. 1653ff.) og den jævnstore kirke i Lisbjerg (s. 1387ff.): det i forhold til skibet smalle kor med tynde mure samt de rundbuede døråbninger; facadernes hjørne- og endelisener forbindes som på Grundfør kirkes kor af en rundbuefrise. Det er uvist, om den cementpudsede sokkel fra 1865, som nu kun findes i øst og nord, dækker over ældre spor. Skibet er tre gange så langt som koret.

Materialerne er frådsten med anvendelse af kridtsten til hjørner, til rundbuefriserne på de tilspidsede konsoller (jfr. fig. 6) samt til dør- og vinduesindfatninger. I korets østgavl ses velforarbejdede, gullighvide frådstensflager i gen-

nemløbende skifter, muret i en sandholdig kalkmørtel og med udglattede fuger. Ti skifter måler her 122 cm; murkernen består af håndstore marksten. I skibets taggavl, hvoraf den vestre er nedbrudt til en meter over rejsehøjde, findes bånd i sildebensmønster; i østgavlen er skiftet, som ligger i niveau med de forsvundne loftsbjælker, af rå marksten.

Døre og vinduer. Skibets rundbuede portaler, hvoraf den søndre mod sædvane er forskudt hele tre meter mod øst, fremtræder nu som ud- og indvendige blændinger. Den søndre var endnu i brug, da træloftet i senmiddelalderen erstattedes med hvælvinger, den nordre indtil våbenhusets nedbrydning 1865. Syddøren er udvendig 110 cm bred, norddøren 122 cm, og døranslaget sidder godt 30 cm fra murflugten.

Af kirkens ni vinduer, tre i koret og tre i hver af skibets langmure, blev det østre samt de fire nordre fremdraget o. 1890.⁹ 1865 var skibets to mellemste endnu i brug (jfr. fig. 4). De slanke, rundbuede vinduer i skibets nordmur måler indvendig 193 cm i højden og har stejle sålbænke. De to østre sidder i facadens firdelingspunkter, mens det vestre er forskudt mod øst af hensyn til døren, hvis toppunkt flugter med vinduernes underkant.

Indre. Den runde korbue, der synes at have bevaret sin oprindelige skikkelse, har små, affasede *kragbånd* af frådsten. De forsvundne tlofts-bjælker, som indtil hvælvslagningen bar det flade træloft, har hvilet på murkronen. Aftryk af en bjælke ses som nævnt i skibets østgavl.

Ændringer og tilføjelser. Ved middelalderens slutning indbyggedes hvælv i kor og skib, ligesom der opførtes et tårn i vest og et våbenhus ved skibets norddør.

Overhvælvningen må være udført i en og samme omgang og sandsynligvis før tårnets tilføjelse; den uens fagdeling i skibet skyldes hensynet til sydindgangen. De fire fag *ribbe-hvælv*, som i skibet er ottedelte, hviler på falsede piller og helstens gjord- og skjoldbuer. I koret, hvor vederlaget markeres af rundet skifte over forsænket bånd, er ribberne kvartstens, i skibet halvtstens. Skjoldbuerne er spidse undtagen i skibets brede vestfag, hvor de er runde

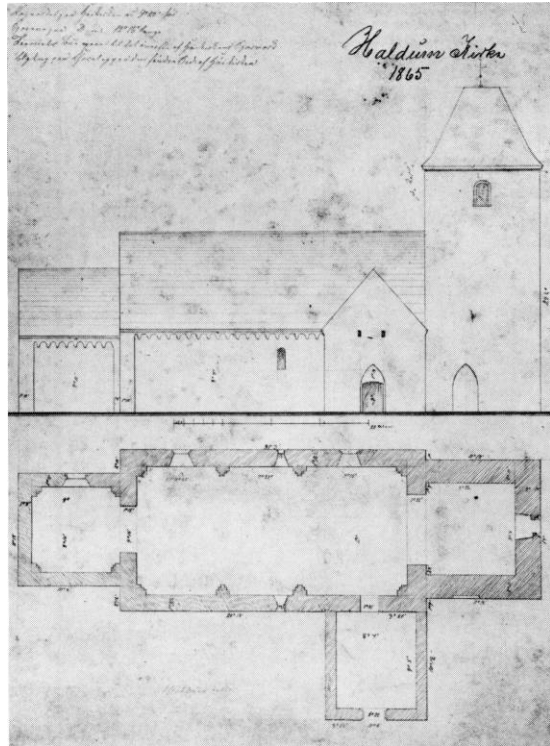
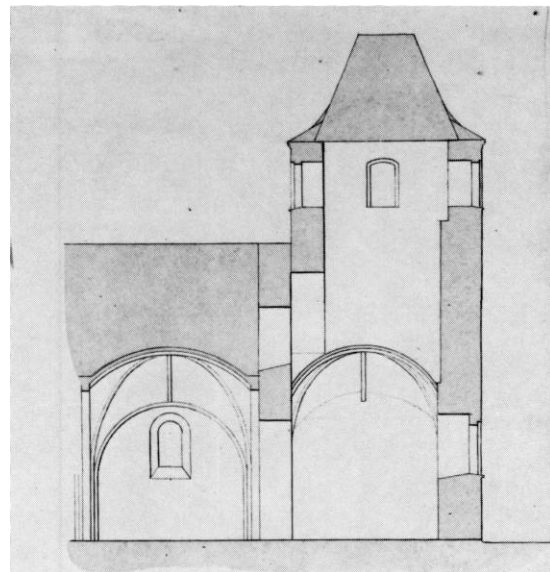

Fig. 4. Plan og opstalt 1865, før ombygningen. Sandsynligvis tegnet af Christen Kiilsgaard. LA Vib. - Plan and elevation 1865, before renovation.

Fig. 5. Snit gennem skib og tårn. Formodentlig tegnet af Christen Kiilsgaard 1865. LA Vib. - Sectional view of nave and tower.

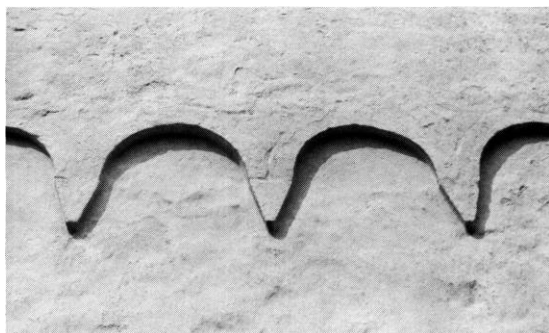

Fig. 6. Udsnit af rundbuefrisé" på korets østgavl (s. 1800). NJP fot. 1980. - *Section of round arch frieze.*

ligesom de bredt spændte gjordbuer. Hvælvene har cirkulære slutsten og helstens overribber.

Spor i sydfacaden viser, at kirken - enten i forbindelse med hvælvslagningen eller lidt senere - fik store, rundbuede vinduer, som var anbragt så højt, at de greb ind i den romanske buefrise.

Det tre stokværk høje *tårn* er opført af mun-

Fig. 7. Tilmuret dør i tårnets nordmur (s. 1802). NJP fot. 1980. - *Walled-up door in north wall of tower.*

kesten over en skråkantsokkel af granit; i nordsiden indgår forneden nogle mindre granitkvadre. Et standerskifte markerer skellet mellem andet og tredje stokværk. Tårnets østmur hviler på en højt placeret, spids aflastningsbue - en konstruktion som minder om egnens stylte-tårne. Buen er udspændt mellem tårnets flankemure syv meter over tårgulvet og har topunkt en halv meter over skibets nuværende tagryg (jfr. fig. 5). I skibets vestgavl er brudt en spids arkade. Tårnrummet dækkes af et otte-delt ribbehvælv som skibets, men med vederlag i muren.

Tårnet er stærkt skalmuret undtagen på nordsiden, hvor der findes en anelig, fladbuet døråbning (fig. 7) i spidsbuet spejl. Hvis døren er oprindelig, kan underetagen have været planlagt som kapel med egen indgang og uden forbindelse med kirkerummet.

Tårnrummet omdannedes 1865 til våbenhus. Styltebuen blev undermuret, og der indsattes en dør mellem skib og tårn, som fik adgang fra det fri gennem en nyromansk portal i vestmuren. Her sad indtil da et bredt, spidsbuet vindue.

Man kommer til tårnets øvre stokværk ad en trætrappe, som udmunder i et hul i hvælvets nordvestre hjørne; før 1865 var der adgang via det nedbrudte våbenhus og skibets tagrum.¹⁰ Af mellemetagens to rundbuede glugger, et i syd og et i vest, er den sidste tilmuret og 1895⁷ erstattet af en laveresiddende åbning. Andet og tredje stokværk adskilles ved et teglmuret dække på jernbjælker. Klokkestokværket har store, falsede glamhuller til de fire verdenshjørner, rundbuede i det ydre, fladbuede i det indre. Kun det nordre synes at have bevaret sin oprindelige skikkelse: her har falsen udvendig på det nærmeste form af et spejl.

Den kraftige gesims og det høje, slanke, skifertækkede pyramidetag er udformet af arkitekt Christen Kiilsgaard 1865. En tegning fra dette år (fig. 4) viser et noget opskalket valmtag med øst-vestvendt tagryg, men spredte regnskabsoplysninger antyder,¹¹ at tårnet ved århundredets begyndelse dækkedes af et sadeltag med murede kamtakker (»kamme, tindinger«).

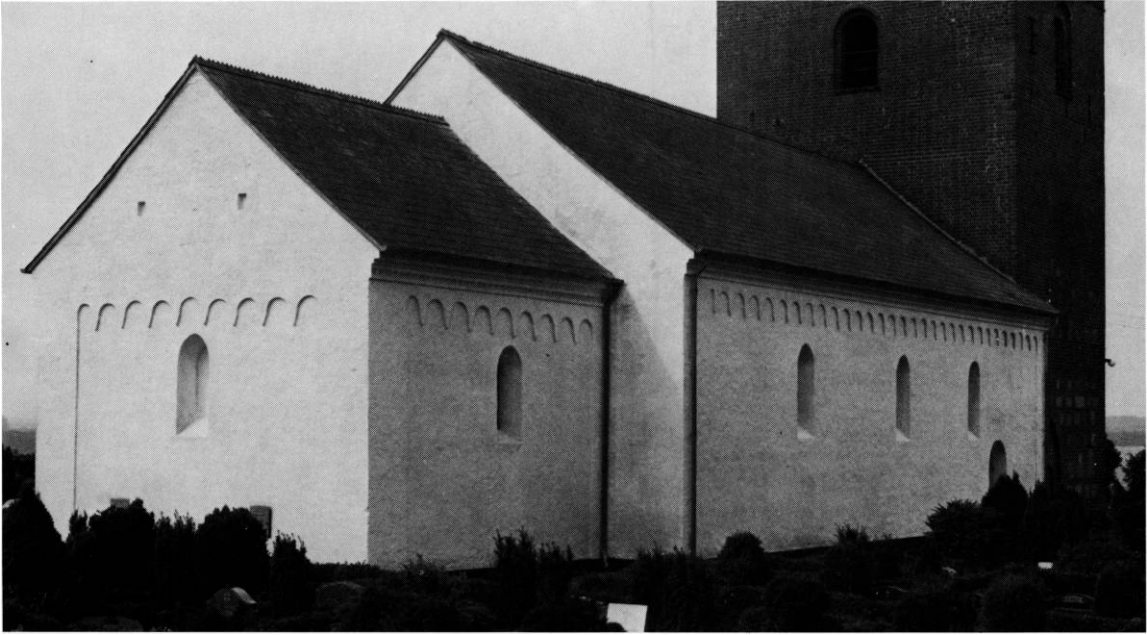

Fig. 8. Den romanske bygning set fra nordøst. NJP fot. 1980. - *The Romanesque building seen from north-east.*

Det 1865 nedbrudte *†våbenhus* (fig. 4) ved skibets norddør var en betydelig, sengotisk bygning i to etager.⁷ Det flugtede med skibets vestgavl, var 6,6 m langt, 6,4 m bredt og af samme højde som skibet. De 70 cm tykke, hvidtede teglstensmure var rejst over en affaset granitsokkel (magen til tårnets?); forneden indgik ét til fem skifter granitkvadre, foroven var en muret gesims. Taget var teglhængt. Den 1,2 m brede, fladbuede og falsede dør sad i spidsbuet spejl midt i gavlen; herover var der to små glugger, der gav lys til det øvre rum. I vest sad to indbyrdes forskudte glugger i fladbuet spejl, en i hvert stokværk; et mindre vindue i øst var kommet til 1850.¹² Den knap to meter høje underetage med murstensgulv og murede bænke adskiltes fra det ovenliggende rum ved et bjælkeloft. - Synet fandt 1862 overetagen til ingen nytte, og efter kongelig bygningsinspektør Walthers vurdering 1865¹⁰ var våbenhuset »uden nogensomhelst arkitektonisk værdi«, hvorfor kirken ville vinde ved, at tilbygningen blev fjernet.

Vedligeholdelse. Kirken betegnedes 1676¹³ som »ved magt inden og uden«, dog var tårnet

noget brøstfældigt. En reparation nævnes 1724.¹⁴ Ifølge synet var kirken 1801 indvendig »så grøn af fugtighed, som den virkelig var malet med samme farve«. Efter en istandsættelse fandt man den 1809 »skøn, lys og ordentlig«. 1813 mente synet ikke desto mindre, at vinduer mod nord ville være »en velgerning mod denne ellers vel vedligeholdte kirke«.¹⁵

Byggearbejderne 1865 var indeholdt i Frijsenborgs samlede plan for kirkerestaureringer 1862.¹⁶ Restaureringen var foranlediget af tårnets svage østmur, der som nævnt kun hvilede på en aflastningsbue, og blev ledet af grevskabets faste arkitekt, Christen Kiilsgaard: Våbenhuset blev nedrevet og henlagt til tårnet, hvis østmur understøttedes fra grunden, hvorved underetagen adskiltes fra skibet. Samtidig fik tårnet sit nuværende, høje pyramidespir. Kor og skib stod med den oprindelige(?) tagrejsning og blytækt, undtagen på skibets nordside, hvor der var tegl. Nu udskiftedes sugfjælene med en muret gesims over rundbuefrisen, og de romanske afsnit fik lave, svagt svejfede skifertage, hvis konstruktion fulgte de principper, som var opfundet af den franske jernbaneingeniør

Fig. 9. Indre, set mod øst. NE fot. 1977. - Interior looking east.

Camille Polonceau (1813-59).¹⁷ De romanske facader blev udbedret, berappet og strøget med »cementfarve«. Fire store, rundbuede støbejernsvinduer indsattes i sydsiden, og gulvet blev belagt med sekskantede fliser, gule og sorte, fra grevskabets teglværk, Frijsendal. I koret var der allerede 1861 lagt gule, ottekantede fliser. - Alt i alt beløb udgifterne sig 1865 til 3846 rdl.¹⁸

Varme. En kakkellovn i skibets nordøstre hjørne, anskaffet 1886, blev 1917 udskiftet med en kalorifer.¹⁸ Denne afløstes 1969 af luftopvarmning med aggregat i den hidtidige kalorifergrav og oliefyr i ligkapellet.¹⁹

Kirken står i dag præget af istandsættelsen og ændringerne 1865. Nordsidens vinduer er som nævnt åbnet omkring 1890. Trægulvene under stolene blev 1951 udskiftet med expankogulve.

En lempelig restaurering 1969¹⁹ (arkitekterne Aksel Skov og Aage Kristensen) omfattede foruden varmeinstallationen også rensning af vægge og hvælv. Udvendig står kirken hvidtet på nær tårnet, der er i blank mur.

Vindfløjen (fig. 25) på tårnspiret²⁰ bærer under grevekrone initialerne »C.E.J.-V-F.«, for kirkens patron Christian Emil Juel-Vind-Frijs, samt »1865«. En *†fløj*, opsat 1851,²¹ ses på tegningen fig. 4.

†Kalkmalet dekoration i korets og skibets hvælv blev 1901 udført af P. Rahbek.¹⁸ Efter at ribber og buer nævnte år var rensset for hvidtekalk, blev de derved fremkomne dekorationer i kalkfarve »restaureret«. ¹⁷ Denne restaurering har formodentlig - ligesom i grevskabets øvrige kirker - bestået i en forholdsvis fri opmaling, delvis på grundlag af sporene af *†kalkmale-*

Fig. 10. Indre, set mod vest. NE fot. 1977. - Interior looking west.

rier. Af motiverne kan nævnes sparrer, krydsende rundbuer, skaktavl, siksakbånd og passerroset (i korets østhvælv), alt af en type svarende til egnens øvrige, fra o. 1500. Overhvidt 1969.

INVENTAR

Oversigt. Trods mange fornyelser i 1860'erne og 1890'erne er de væsentlige inventardele fortsat altertavlen fra 1599 og prædikestolen fra 1615. Døbefonten, med løvefigurer og kraftige mandshoveder, er et godt eksempel på østjysk stenhuggerkunst, der for 1600-årenes vedkommende repræsenteres af de mange gravsten, nu placeret langs væggene.

Alterbord, 1861f.,⁷ udført af snedker Würtz,¹⁸ bestående af et egetræspanel, der på forsiden har tre, gavlene hver ét portalfelt med kannele-

rede pilastre og slyngbånd i bueslaget; rammeværket fornyet. 1890 afrenset for maling og bonet.¹⁸ Efter restaurering 1937 står bordet med mørk bejdsning på rammeværk og som baggrund for udskæringerne. Det tidligere talterbord, der 1809⁸ på grund af manglende alterklæde stod blottet som en »fjæl-bænk«, beskrives fire år senere som et nøgent træalter, sammensat af hvide og grå brædder.²²

†*Alterklæder.* O. 1700 manglede både alterdug, alterklæde og messehagel,¹⁴ et træk der synes almindeligt ned gennem tiden.

Altertavlen (fig. 11), 1599, af baldakintype, er et højrenæssancearbejde, der ved sine proportioner er vel tilpasset korrummet. I storfelterne er indsat nyere malerier. Alle tavlens væsentlige led er tredelte. Over et fyldingsdelt »predelastykke« med løvemaske-konsoller (fig. 12) er

Fig. 11. Altertavle 1599, med malerier fra o. 1859.
Fig. 12. Løvmask fra altertavlen (s. 1805f.). NE
fot. 1977. - Altarpiece 1599 with paintings c. 1859 and
mask of lion.

storstykket delt af fire glatte, joniske søjler foran profilerede smalfyldinger. I storfelternes fyldinger er portaler, hvis kannelerede pilastre bærer bueslag med slyngbånd og æggestav. Frisens og postamentets profilerede fyldingsfelter er adskilt af volutsvungne konsoller, der på forsiden er prydet med kassetteværk af samme art som på baldakintavlen i Lading. De fladt udskårne storvinger ender yderst i modvendte dobbeltvolutter. Den kraftige baldakin, tredelt ved profilerede lister, har under forkantens forkrøpninger fire vindruehængelaser; på baldakingesimsens ender står konsoller med drejede topspir, antagelig fornyet 1861.¹⁸ Det lille topstykke, med flade volutvinger, har dobbeltarkade mellem kannelerede halspilastre som i Lading. Frisens bossesmykkede fremspring bærer småspir flankerende trekantgavl, med årstallet »1599«.

Malerierne i de tre ca. 80 cm høje storfelter, udført i olie på lærred, stammer formodentlig fra tiden kort efter 1859,¹² da man ønskede tavlens malerier restaureret.²³ I midtfeltet Ecce homo, Kristus i rød kappe, med tornekrone på hovedet og palmegren under de bundne hænder. I feltet mod nord ses Moses pegende på lovens tavle, som han støtter mod det bøjede ben. Han er iført hvid kjortel med lilla kappe, grønt foer; landskabelig baggrund, ligesom i søndre felt, hvor Johannes Døberen, i dyreskind, ses støttende sig til en korsstav og pegende mod Kristus.

1937 blev altertavlen istandsat af Georg N. Kristiansen og Povl Jensen.²⁴ Skønt man allerede 1892⁷ havde foretaget en afrensning af ældre farver, bl.a. den daværende perlemaling med forgyldning,²⁵ fremkom aftryk, der rimeligvis stammede fra den ældste staffering: i baldakinen og på vingerne en art frugtklasedekoration, der imidlertid fandtes for svag til at danne grundlag for rekonstruktion. Det afrensede egetræ kom derfor til at stå som baggrund for en partiel staffering med guld, sølv og lidt rødt. I de tomme fyldingsfelter maledes mørkebrun baggrund for nye, gyldne indskrifter med versaler og fraktur. I topfrisen »1937« og under arkaden »Gud alene æren«. I baldakinfri-

sen: »Jeg er Veien ...Johs. 14«. I storstykkets frise indskrifter refererende til malerierne, i postamentfelterne jesumonogram flankeret af nadverindstiftelsesordene. Delvis samme indskrifter synes at have stået på tavlen i 1860'erne,¹⁷ i frisen (fra nord) citater fra henholdsvis Luk. 10,28, Joh. 19,5 og Joh. 1,23, i postamentet fra Joh. 1,17, Es. 33,5 og Mat. 3,8-9.

Altersølv, Alterkalk (fig. 13), skænket 1722, udført af Jens Pedersen Komløv, Kbhvn. Den 23,8 cm høje kalk er af almindelig barok form med ottetunget, profileret fod, konisk og cylinderformet skaftled og knop med midtdelt, spidsovalt tværsnit. Under foden fire stempler: Københavns bymærke 1722, mesterstemplets (Bøje 1979, 280), guardeinens, Conrad Ludolf, og månedsmærke, vægtens tegn. Stort bæger fra 1916,¹⁸ leveret af Rasmus Jensen, Horsens, hvis mestermærke (Bøje 1949, 3385) sammen med guardeinens, Chr. F. Heise, ses under bunden. På siden er graveret ovale våbenskjolde og initialerne »CF« og »ØG« for kalkens oprindelige givere Christian Friis og Øllegaard Gersdorff, hvis våbner og initialer antagelig fandtes på det gamle bæger, som guldsmeden modtog i forbindelse med kalkens omdannelse.¹⁸ Den samtidige *disk*, 14,4 cm i tv.m., har i bunden samme graveringer som kalken og under randen samme fire stempler, ret udpudsede ligesom forgylningen. - 1650 manglede kirken kalk og disk.²⁶

Oblatæske og to ens *alterkander*, af sort porcelæn med guldkors og -kanter fra Bing & Grøndahl, æsken anskaffet 1862 sammen med en tilsvarende *tkande*,⁷ de to andre kander 1902.²⁷

Alterstager (fig. 17), af tin, udført af Anders (eller Andreas) Sørensen Harboe, der 1711 fik borgerskab som kandestøber i Viborg. 38 cm høje, med mange tætsiddende profilerede på skaf-tets indknebne led og vulster. Jernlysepig. På oversiden af fodpladen på begge stager ses to ens, ret udviskede mesterstempler med versal-erne »ASH« og »1711«.

Syvarmet *lysestage*, nyere, på alterbordet.

Messehagel, nyere, af rødt silkefløjel kantet af guldgalonet og galoneret kors. Også 1862 var *thaglen* af rødt fløjel.⁷

Fig.13. Alterkalk 1722, udført af Jens Pedersen Komløv, Kbhvn.; bæger fra 1916 (s. 1807). NE fot. 1980. - Chalice 1722, executed by J.P.Komløv, Copenhagen; cup 1916.

Fig.14. Dåbsfad o. 1550-75 (s. 1808). NE fot. 1977. - Baptismal dish of brass, c. 1550-75.

Fig. 15. Romansk døbefont (s. 1808). NE fot. 1977. - *Romanesque baptismal font.*

Alterskranke, 1893, udført af snedker Würtz,¹⁸ halvrund, med to og to sammenstillede, nyromanske søjler og enkelprofileret håndstang; står i bejdset egetræ. Den tidligere *fskranke*, 1861, havde samme form, men drejede balustre; rækværket bronzeret.⁷

Døbefont (fig. 15), romansk, af granit, kummen rødlig, foden gråblå. Ifølge Mackeprang (*Døbefonte*, s. 234-49) tilhører den de østjyske løvefontes klassiske type, herunder »Sjørølevgruppen«, hvoraf bl.a. Lyngå og Folby antagelig stammer fra samme værksted. Den store kumme, 76,5 cm i tv. og ca. 33 cm dyb, med afløbshul i bunden, er glathugget på mundingsrandens overside. En bølgeranke herunder udfylder tomrummet over de to par dyrekroppe med fælles mandshoveder, der springer

6,5 cm frem og er 16-17 cm høje. Over det ene dyrs bagkrop, bag halens palmetdusk, ses en lille drage (fig. 16). Foden har en form som gruppens øvrige, men har på hjørnerne småstave, der løber ned på mandshovedernes isse. Under sidernes bueslag er relieffer (ganske som på Sjørølev-fonten) af: 1) løve set fra siden, 2) tilsvarende løve, men med bagudvendt hoved, 3) frontalvendt engel med udbredte vinger og 4) fugl set fra siden, med udbredte vinger. - 1830²⁸ forekom fontens udseende ikke anstændigt, og den foresloges derfor malet eller på anden måde »oppudset«; en senere påført oliemaling blev afrenset 1883.¹⁸ 1862⁷ var fontens plads i koret, 1968 flyttet til skibets nordøstre hjørne.

Dåbsfad (fig. 14), o. 1550-75, sydtysk arbejde

Fig. 16. Drageunge, detalje fra fonten (fig. 15) (s. 1808). NE fot. 1977. - Young dragon from font (cf. fig. 15).

med »fabrikationsstempel« »RS« på randen; 60,5 cm i tv. Den drevne og punslede dekoration er af den ret almindelige type med hjort- og hund-motiv, adskilt af træ, både på randen og omkring bundfeltet med bebudelsen (jfr. Vejlbys s. 1476). De stemplede ornamenters langs kanten er blade og rosetter. Det cirkulære midtfelt er »udskåret« og danner nu bund i en lille skål, 17 cm i tv. og med 5,5 cm høje, lodrette sider; på randen oprindeligt to, nu een øsken. Denne ændring af fadet er formodentlig udført af kobbersmed Gerstrøm i Århus, der 1860¹⁸ polerede og reparerede dåbsfadet. O. 1700¹⁴ havde kirken intet fad; det omtales første gang i de bevarede regnskaber 1803. Nævnte år ejede kirken desuden et lille *†dåbsfad* af tin.¹⁴

Dåbskande, 1977, af messing, stemplet »Hofstatter«. *†Dåbskanden* 1862 var af tin.⁷

†Fontehimmel. 1763 fik snedkeren 30 rdl. for »dåbens crone« og prædikestolen.²⁹

Prædikestol (fig. 18-20), med indskåret årstal 1615, af eg. Den har fire fag med dybtsiddende storfelter flankeret af korintiske søjler, med kassetteværksprydbælter, stående foran profilerede smalfelter. De lave frise- og postamentfelter har inden for kraftigt profilerede rammer foroven kassetteværk om roset, forneden kartoucher. Også frise- og postamentfremspringene har kassetteværk, om store ovalbosser, ligesom hængestykkerne mellem englehovederne

under stolen. I storfelterne, hvis rammer består af profilerede tandsnit, profil- og pærestavslister, er teknisk velskårne relieffer, der er ubehjælpelige kopier efter nederlandske, kobberstukne forlæg.³⁰ Fra opgangen: 1) Dåben (fig. 19), (stik af Joan Collaert efter Hendrich Goltzius), 2) Kristus på korset mellem Maria og Johannes, i baggrunden Jerusalem (stik af Hieronymus Wierix efter Maerten de Vos), 3) Opstandelsen (stik efter Cornelis Cort) og 4) flettet jesumonogram omgivet af det skårne årstal »1615« (fig. 20). - Bærestolpe og opgang med drejede balustre fra 1893, udført af snedker Würtz.¹⁸

Ved en istandsættelse 1937²⁴ fik stolen en partiel staffing i lighed med altertavlens, reliefferne maledes elfenbensgullige. Alle oprindelige farver var afætsede. 1862⁷ var stolen

Fig. 17. Alterstage af tin o. 1711, udført af Anders Sørensen Harboe, Viborg (s. 1807). Victor Hermansen fot. 1934. - Altar candlestick of pewter c. 1711, executed by Anders Sørensen Harboe, Viborg.

Fig.18. Prædikestol 1615 (s. 1809). NE fot. 1977. - Pulpit 1615.

gråmalet, relieffer og søjler hvide med gule kapitæler; 1890 rensedes og bonedes den.¹⁸

†*Lydhimmel*. 1860¹² synes prædikestolen ikke at have nogen himmel; en sådan, »i form af en paraply« blev udført 1861 af snedker Würtz, men er antagelig fjernet inden 1893.¹⁸

Stolestader, 1865, leveret af snedker Christen Andersen Asmildgaard; glatte, rundbuede fyldingsgavle. 1893 trukket ud fra væggen og forsynet med 10 nye endestykker. Egetræsmalet samme år af C. A. Bruun, Hammel.¹⁸ *Degnestol* med pult indrettet 1865 i øverste mandsstol.¹⁸ Alt nu lyst egetræsmalet. 1862⁷ bestod *†stoleværket* af 20 fruentimmer- og 19 mandsstole, hovedparten med låger, gavlene dannet »med lister som en frontespids«, rygstødene hver med seks fyldinger; gråmalede.

To *pengebøsser*, 1898, af messing, »til de fattige«, leveret af A. Wilson, Århus.¹⁸ Anbragt på piedestaler lige inden for vestdøren. 1862⁷ fandtes to *†kirkeblokke*.

Pulpitur i vest, fra 1904, udført sammen med orgelfacaden, der er af firmaets standardtype.¹⁸ Enkelt fyldingspanel med postamentfrem-

spring for det portalformede orgelhus, med nyromanske dobbeltsøjler og trekantgavl. Gulmalet.

Orgel, bygget 1904 af Emil Nielsen, Århus, udvidet 1943 af A. C. Zachariasen, Århus.³¹ Syv stemmer, oktavkoppel, ét manual og anhangspedal; pneumatisk keglevindlade. Ifølge mindeplade på pulpituret skænket af sognefoged, gårdejer Eberhart Laursen og hustru, Jensine Laursen, født Mikkelsen, Sandby.¹²

Tre *nummertavler*, 1901,¹⁸ svarende til bl.a. Lyngås.

Lysekroner, o. 1900,³² to store og en mindre, barokkopier med 2x6 lysearme; ophængt i skibet.

Klokke (fig. 24), 1300'rne, 77,5 cm i tv. Stor, indskriftsløs, med én profiliste over slagkanten;³³ hankene syvkantede. Ifølge Uldall (*Kirkeklokker* s. 53) udført af samme støber som klokkerne i Udbyneder og Råby (Randers amt). Omhængt 1951. Samtidig fornyedes slagbom og *klokkestol*; den foregående var rejst 1895.¹⁸ 1862⁷ beskrives den daværende *†klokkestol* som fire alen høj, bestående af to fodstykker, seks stolper, to løsholter, to overstykker og tolv skråbånd, alt af eg.

†*Klokke*, 1528 afleveret til kronen, vejede med »al jernfang« 2 skippund og 2 lispund.³⁹

GRAVMINDER

Gravsten. 1) 1638. Figursten over Søren Rasmvsen, †13. nov. 1637, »ha(n)s alder 111: (tre-die?) aar. Anno 1638«, muligvis en søn af Rasmvs Rasmvssøn Balle (jfr. sten nr. 4). Gråbrun kalksten, 70x35 cm, med reliefversaler i skriftfeltet på stenens nedre halvdel. Foroven ses under enkelt bueslag og på trambuleret baggrund en fremstilling af barnet i halvfigur med sammenlagte hænder. Det er iført kjole med takkede borter på forstykket samt rund, gennembrudt krave med tunger (jfr. gravsten nr. 41 i Århus domk., s. 788). Siden 1901 har stenen været indmuret sydligst i tårnummets østvæg.⁷

2) (Fig.23). 1625-50. Figursten over ukendt

Fig. 19. Prædikestolsfelt 1615. Dåben (s. 1809). NE fot. 1977. - Panel from pulpit 1615. Baptism of Christ.

Fig. 20. Prædikestolsfelt. Jesumonogram og »1615« (s. 1809). - Panel of pulpit. Christ's monogram. »1615«.

ægtepar. Rødbrun kalksten, 170x95 cm, den næsten bortslidte indskrift er med reliefversaler. Over nedadtunget skriftfelt ses det afdøde ægtepar i knæstykke under dobbelt bueslag, hvis midtkonsol prydes af englehoved, mens sidekonsollerne støttes af volutbøjle. Ægteparret, hvis træk er næsten udviskede, står med hænderne sammenlagte foran brystet. Manden med bredt, kort fuldskæg har pibekrave og bredbræmmet kappe over den korte trøje. Hustruen, der bærer konehue, er iført folderig kappe. Baggrunden er trambuleret. I stenens hjørnecirkler siddende, læsende evangelister med deres tegn, foroven Mattæus og Markus, forneden Lukas og Johannes. Stenen er beslægtet med gravsten over Peder Povelsen i Framlev (Framlev hrd.). Anbragt i skibets tilmurede syddør 1901.⁷

3) (Fig. 22). 1625-50. Figursten over ukendt ægtepar; på bagsiden sekundær indskrift fra 1700'rne. Rødbrun kalksten, revnet diagonalt og afbrudt forneden, nu ca. 150x126 cm. Nederst er med cement tilføjet en mindre sten, nr. 6. Inden for glat ramme står det afdøde ægtepar

under profileret dobbeltbueslag. Manden, der har bredt fuldskæg med svungen moustache, står med højre hånd i siden og holder i venstre en lang, knappet handske. Han bærer pibekrave og bredbræmmet kappe over den korte, knappede trøje og knæbukserne. Hustruen, med konehue, holder en salmebog foran brystet. Hun har rund krave, og under den folderige, fodsides kappe ses hendes korte trøje og lange skørt. Baggrunden er trambuleret. Bueslaget støttes af volutbøjler, der på midtkonsollen omgiver et englehoved som vinger. Sviklen herover prydes af frugtklase. I de ydre svikler ses cirkelslag med evangelisterne Mattæus og Lukas, siddende og skrivende, med deres tegn. Stenen er beslægtet med gravsten nr. 32 og 55 i Århus domkirke. (s. 782 og 797).

På stenens bagside sekundær indskrift med versaler over Niels lensøn Skrifver, født i Haldum, hvor han boede og døde 17•, i hans alders • år, og hustru Anne Tommisdatter, født i Lerberg, †17• i sin alders • år, levede i ægteskab • år, velsignet med tre sønner og fire døtre.³⁴ Over indskriften et jesumonogram

Fig.21. Udsnit af gravsten nr. 5., fra 1600'ernes slutning, over kancelliråd Niels Hansen (s. 1812). NE. fot. 1977. - Section of tombstone no. 5 from the end of 11th century, for Counsellor Niels Hansen.

skrevet med skønskriftsbogstaver, forneden læses »qvis evadet« (hvem undflyer).

Indmuret i tårnrummets østvæg nord for døren. Indtil o. 1900 var figursiden indad, den blev da vendt og et par år senere sat sammen med sten nr. 6.

4) 1653. R[a]smvs [Ra]smvssøn Bal[le], født i Gieding, fordum herredsfoged i Savbrv (Sabro) herred i • år, som boede i S[an]dby og døde i • år • den • hans alder •, og hustru Mergr[et] Sørrensdæa[tte]r, født i Sandby, død den • år 16• i hendes alder • år, og levede i ægteskab • år, og avlede • sønner og • døtre, 1653.³⁵ Rødlig kalksten, 155x85 cm, indskrift med reliefversaler i stort, rektangulært, ret nedslidt skriftfelt. Rammen, der har slyngbåndsortnament, brydes af hjørnecirkler hvori siddende evangelister med deres tegn og bog. Mellem de øvre et tykkindet englehoved, mellem de nedre to bomærkeskjolde, det venstre med herredsfogedens initialer, »RR«, det højre med jesumonogram, for hustruen. Indmuret i tårnrummets østvæg, syd for døren.

5) (Fig. 21). Slutningen af 1600-årene. Kancelliråd Niels Hansen, *27. dec. . . . , †1.okt. »noget nær 41 aar«, »efter at hand hafde nydet 8 maaneders« ægteskab med Anna Elisabeth Niim. Grålig marmor, 185x126 cm, med fordybede versaler i stenens fulde bredde inden for smal profilramme. Foroven og forneden

smykkes stenen af tre relieffer: i hjørnefeltene er evangelisterne fremstillet efter et sjældent forekommende forlæg, siddende i helfigur med skriftbånd og deres tegn; foroven flankerer Mattæus og Markus den opstandne Kristus med sejrspanen, forneden ses Lukas og Johannes på hver side af et dødningehoved over krydsslågte knogler. 1862⁷ fandtes stenen »i gangen lige for døren«, men var 1888 anbragt indvendig i kvindedøren,³⁶ hvor den genindmuredes 1901.⁷

6) (Jfr. fig. 22). 1600-årene. Stenen lagt over et ægtepar, »erlic oc velact mand Fr...«, der boede i Sandby og var barnefødt i [Galten] herred i Had..., hans forældre var Iep Ra[s]mvssen og ... Sørensdæater, som døde • i hendes alders • år; hans hustru [Karen] ..., barnefødt i Har af »erlig forelder«, hendes far ... og hendes mor Kiersten Siminsdæater, som døde år • i hendes alders • år.³⁵ Nedre brudstykke, lysgrå kalksten, ca. 48x87 cm,³⁷ af en oprindelig figursten; tilbage er størstedelen af skriftfeltet med reliefversaler og slyngbåndprydet kant, samt noget af ægteparrets fødder. Brudstykket er udbedret med cement og sammenmuret med sten nr. 3. Omkring 1900 blev stenen fundet i et svinehus i Haldum by og indmuret i tårnrummets østvæg på nuværende plads.³⁸

†Gravsten, omtalt i synsprotokollen 1862:

1) Formentlig 1600-årene. En sten uden ind-

skrift, »af brun, gullandsk (gotlandsk) brud«, 2 alen 13 tommer gange 1 alen 10 tommer (ca. 166x94 cm). I hjørnerne fire udhugne figurer, sandsynligvis evangelisterne.

2) O. 1726. Ane Jacobsdatter, *1663 i Aarhus Mølle, †1726 i sin alders 62. år på Hinne-rupbrogaard hos sin svoger Hans Schou. Levede i ægteskab 18 år med Jens Nielsen, som boede og døde i Aarhus og avlede sammen fire sønner og tre døtre. Seks brune, »gullandske« fliser lagt to og to ved siden af hinanden. I de øvre hjørnefliser fandtes udhugne liljer, hvorimellem et jesumonogram, i de nedre hjørner var liljer og kornaks, flankerende et timeglas og et dødningehoved, nederst læstes »qvis evadet« (hvem undflyer). Fliserne har tilsammen dannet en sten af samme type som gravsten nr. 5 i Brabrand (s. 1542).

3) 1700-årenes 1.halvdel. Hans Andersen, født i Haldum, boede og døde sammesteds i hans alders 53. år, og hustru Karen Ibsdatter, født i Haldum, †17• i hendes alders • år. De levede sammen i ægteskab 24 år. »Brun gul-

landsk brud«, 3X13/4 alen (ca. 188x110 cm). I hvert hjørne en udhugget lilje, mellem de øvre et timeglas, mellem de nedre et dødningehoved. Stenen formentlig af type som †gravsten nr. 2.

4) O. 1756. Krigsråd Jacob Adler, *9. aug. 1716, †26. april 1756 (jfr. kisteplade). »Brun gullandsk brud«, 3x2 alen (ca. 188x126 cm), med lang, berømmende gravskrift og vers:

»Paa første Omslagsdag
Lad Gud fra mig afhente
Den mig betroet Skat
Som sad hos mig paa Rente
Jeg er nu uden Mand
Dog ikke haard som Steen
Endskjøndt jeg dækker til
med Steen hans døde Been
Lad andre deres Guld
Med Laase ej forglemme
Ak! tunge Steen lig fast
Jeg haaber vist at Gud
Dog velter eengang bort
Og hjælper hannem ud.«

Fig.22-23. Gravsten, 1625-50, over to anonyme ægtepar. NE fot. 1977. 22. Nr. 3 og øvre del af nr. 6 (s. 1811). 23. Nr. 2 (s. 1810). - *Tombstones, 1625-50, for unknown married couples. Fig. 22. No. 3 Fig. 23. No. 2.*

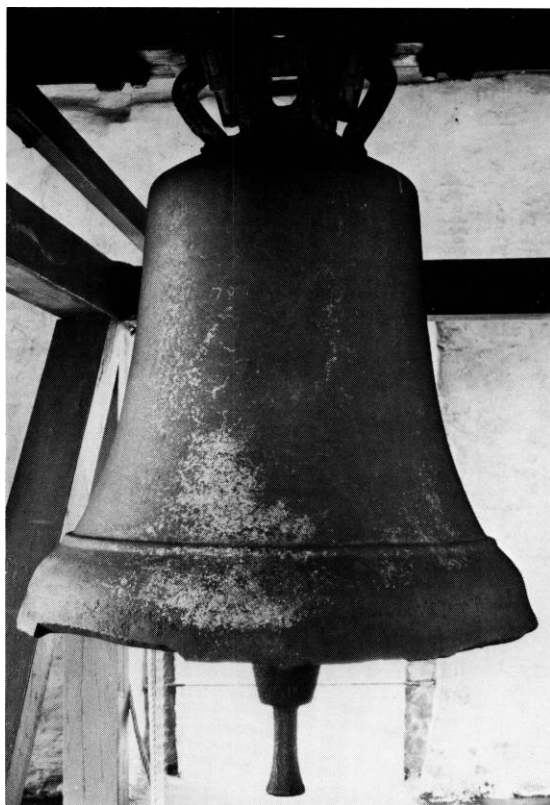

Fig.24. Klokke fra 1300'rne (s. 1810). NE fot. 1977.
- Bell cast in the 14th century.

Kisteplade, 1756. Krigsråd Jacob Adler, †26. april 1756 »efter at Hand havde været i Denne foranderlige Werden 39 Aar 9 Maaned: 5 Dage, som synes Kort for Ægtefæle(!), Barn og Wenner ...« (jfr. †gravsten nr. 4). Oval kobberplade, stærkt hvælvet, med sortmalede små og store skønskriftsbogstaver på sølvgrund; nederst et lille, sortmalet blomsterornament. Opsat på skjoldformet egetræsplade, der foroven i lille, cirkulær udstemning, bag glas, rummer en glat guldring, på hvis inderside er indprikket svært læselige skønskriftsbogstaver. 1901¹⁷ blev ring og kisteplade fundet i en begravelse i korgulvet og ophængt på korets nordvæg.

Kirkegårdsmonument. O. 1843. Gårdbruger og dannebrogsmænd Søren Rasmussen Michelsen, *17. april 1791 i Haar, †8. april 1843. Stele af rød sandsten på aftrappet sokkel, 110 cm høj, indskrift med fordybet, sortmalet kursiv. På kirkegården, syd for koret.

KILDER OG HENVISNINGER

LA Vib. Præstearkiv: Vitten-Haldum-Hadsten liber daticus 1808-1920 (C 351.24). - Arkivet på Frijsenborg: Fr. III.s skøde på gods 25. sept. 1661 (pergament, æske 6). - Syn over grevskabet efter Mogens Friis 1675 (nr. 266). - Skifte 1763 (nr. 143). - *Ved embedet*: Synsprotokol 1862-1949. - Se i øvrigt fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Århus amt i almindelighed s. 37-39 samt forkortelser s. 42-44 og s. 1650-51.

NM 2. afd.: Håndskrift: F.Uldall: Om de danske Landsbykirker, V, 1888, s. 113-116. - Indberetninger ved Poul Nørlund 1916 (altertavle og prædikestol), Povl Jensen 1936 (forundersøgelse af altertavle og prædikestol), Vibeke Michelsen 1977 (inventar), Anette Kruse (gravsten). - Fyldige udskrifter af de gennemgåede arkivalier findes i NM 2. afd. - Bygningsbeskrivelse ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Vibeke Michelsen, gravminder ved Anette Kruse, orgel ved Ole Olesen. Redaktionen afsluttet 1981.

Tegninger og opmålinger. NM 2. afd.: Opmåling af kirkens indre ved Aksel Skov 1936. - LA Vib. *Planer og tegninger*: Plan og opstalt af kirken 1865 (688.3). - Opstalter, plan og snit, u.å. (688.1). - Skabelon til vindfløj, 1865 (688.4). - Tegning til pulpitur, u.å. (688.2). - Detaljer vedr. kirkens udsmykning, 1893 og u.å. (688.5). - Arkivet på Frijsenborg: Plan, snit og opstalter ved Carl Kiilsgaard 1890 (Bd. 1, s. 22-25).

Litteratur: MeddÅSt. 1969, s.41. - Kjeld de Fine Licht: Frijsenborgkirker, i Festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 199ff.

¹ DiplDan. 1 rk. IV nr. 82; sml. også 2 rk. XII nr. 89 (magister Esigers testamente l.juni 1338); jfr. DK. Århus s. 64.

² SRD VI, 469.

³ Århus Domkapitels Jordebøger I, 99 og 165.

⁴ Arkivet på Frijsenborg. Pergamenter.

⁵ LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Erektionspatent 1672 (G 341.5).

⁶ NM1. Sognebeskrivelser.

⁷ Synsprotokol 1862-1949.

⁸ LA Vib. Præstearkiv. Liber daticus 1808-1920.

⁹ Sml. note 7. Ved denne lejlighed, eller tidligere, blev der antagelig ændret lidt på bueformen, så denne fremtræder svagt tilspidset.

¹⁰ LA Vib. Bygningsinspektoratet Århus, Forsk. kirker H, 1850-1905 (B 239.122).

¹¹ LA Vib. Sabro og V.Lisbjerg hrdr.s provsti. Synsprotokol for kirker m.m. 1802-12 (C 29D.6) samt note 8.

¹² LA Vib. Sabro m.fl. hrdr.s provsti. Synsprotokoller 1845-1921 (C 30.5-10).

¹³ Arkivet på Frijsenborg. Syn efter Mogens Friis 1675.

¹⁴ LA Vib. Århus bispearkiv. Kirkesyn 1700-1803 (C 3.1166-76).

¹⁵ Sml. note 8 og 14. 1803 var vinduet ved prædikestolen ifølge synet »så uforbedreligt, at ingen mand undtagen om sommeren burde betræde den uden at sætte sit helbred til«.

¹⁶ Jfr. Kjeld de Fine Licht: Frijsenborgkirker, i Festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 199ff. Artiklen gengiver landsarkivets tegning af kirken (688.1), som til dels bygger på den her gengivne (688.3).

¹⁷ LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Dok. vedr. kirkerne 1860-1923 (G 341.463).

¹⁸ LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Rgsk. 1854-1922 (G 341.395-459).

¹⁹ MeddÅSt. 1969. 41f.

²⁰ En papskabelon til vindfløjen, i LA Vib., gengives af Kjeld de Fine Licht, sml. note 16.

²¹ LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Rgsk. 1848-52 (G 341.460).

²² LA Vib. Provstearkiv. Århus amts nordre provsti. Synsprotokoller 1812-44 (C 291.2).

²³ Motiverne beskrevet i synsprotokollen 1862.

²⁴ Indskrift bag på tavlen: »Altertavle og prædikestol er istandsat under Nationalmuseet 1937 af G. N. Kristiansen og Povl Jensen«. Samme sted bemærkedes tidligere (note 17) indskårne navne og årstal: »KF 1639. N. Sprag 1788«.

²⁵ LA Vib. Provstearkiv. Provstiets kirker m.m. 1844-1933 (C 30.63-66).

²⁶ RA. DaKanc. Indkomne breve, 12. marts 1650.

²⁷ LA Vib. Frijsenborg godsarkiv. Afskrifter af synsforretn. 1888-1920 (G 341.461).

²⁸ LA Vib. Bispearkiv. Kirke- og præstegårdssyn 1830-35 (C 3.1177).

²⁹ Arkivet på Frijsenborg. Skifte 1763.

³⁰ Christie: Ikonografi, II, 68, 139 og 160.

³¹ Zachariasen: Orgelfortegn.

³² Ses på fot. 1915.

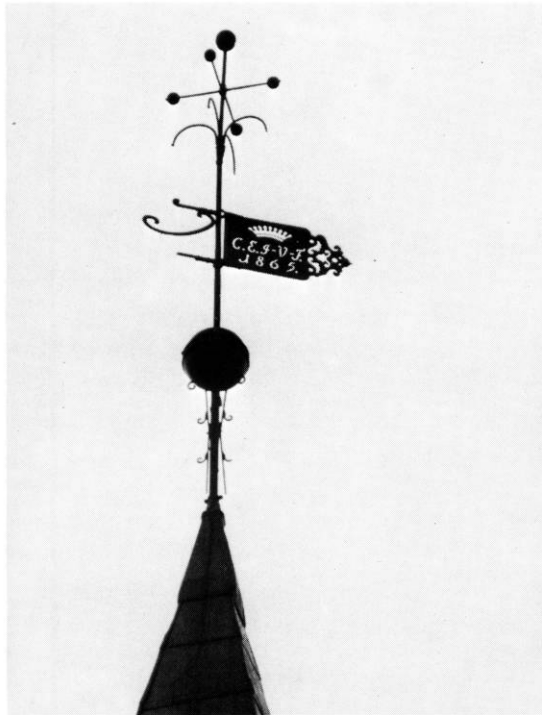

Fig. 25. Tårnets vindfløj 1865 (s. 1804). Hans Stiesdal fot. 1971. - Vane from 1862 on the tower.

³³ I kappen løst indridset »1707«.

³⁴ Jfr. afskrift, note 17; sml. i øvrigt JySaml. 3. rk. VI, 413.

³⁵ Indskriften suppleret efter JySaml. 3. rk. VI, 413ff.

³⁶ Uldall, s. 116.

³⁷ Heri medregnet cementudbedringen.

³⁸ Indmuringen antagelig foretaget 1908 (note 18).

³⁹ RA. Rgsk. ældre end 1559. Fortegnelse over afleverede klokker 1528-29. Reg. 108A.

SUMMARY

This church, which is of some considerable size, consists of a Romanesque chancel and nave to which was added, in the Late Middle Ages, a tower on the west side. During the thorough renovation in 1865 by the architect Christen Kiilsgaard the tower was given its present tall spire. At the same time the porch of two storeys from the Late Middle Ages was demolished, and the entrance was moved from the north door of the nave to the west side of the tower. The original church is an important Romanesque building of travertine including a fair amount of limestone. The building activities probably came to an end some years before the bishop, Peder Vognsen, in 1203 presented Århus Chapter with »ecclesia cum mansione« (church and manor). There are

similar features between Haldum church and Lisbjerg (p. 1387ff.), which is of the same size. The pilaster strips of the facades are connected by a round arch frieze like the one in the chancel of Grundfør church (p. 1653ff.). - The vaulting in chancel and nave was constructed at the end of the Middle Ages.

The large baptismal font with bi-corporate lions is one of the oldest items in the church. The baptismal basin of brass was made in South Germany and dates from c. 1550-75, stamped »RS«. The altarpiece from 1599 is well proportioned with paintings from the middle of the 19th century and is surmounted by a baldachino. The pulpit, 1615, is carved with reliefs based on Netherlands models. - Several tombstones from the 17th century depict in traditional poses and style the townsmen of the period.

Fig.26. Landsbyplan 1:10000, målt 1816. - Map of the village 1816.